

ΜΟΥΣΕΙΑ 06

*Διαλέξεις και μελέτες
για τις πολιτισμικές σπουδές
και τις εικαστικές τέχνες*

Διεύθυνση σειράς: Ματούλα Σκαλίτσά
Επιστημονική επιμέλεια: Λία Γυιόκα
Συντονισμός ύλης: Ειρήνη Γερογιάννη, Γούλη Κωλέτη, Αφρούλα Μπουσουλέγκα,
Παρασκευή Νίτσιου, Φώτω Παπαργυρούδη
Μεταφράσεις: Λία Γυιόκα, Αφρούλα Μπουσουλέγκα
Ψηφιακή επεξεργασία: Νίκος Νικολαΐδης
ISBN 978-960-456-318-0

Εκδόσεις ΔΠΜΣ 'Μουσειολογία'
Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης – Πανεπιστήμιο Δυτικής Μακεδονίας
Τμήμα Αρχιτεκτόνων, Πολυτεχνική Σχολή, ΑΠΘ
Πανεπιστημιούπολη, 541 24 Θεσσαλονίκη
Τηλ: 2310 99 55 47, 2310 99 43 64
Fax: 2310 99 43 54
www.ma-museology.web.auth.gr
e-mail: museology@arch.auth.gr

Εκδόσεις ΖΗΤΗ
18ο χλμ Θεσ/νίκης - Περαιάς, Τ.Θ. 4171, Περαιά Θεσσαλονίκης, Τ.Κ. 570 19
Τηλ.: 2392 072 222, Fax: 2392 072 229
e-mail: info@ziti.gr
Βιβλιοπωλείο Θεσσαλονίκης - κεντρική διάθεση: Αρμενοπούλου 27, 546 35 Θεσσαλονίκη
Τηλ.: 2310 203 720, Fax: 2310 211 305
e-mail: sales@ziti.gr
Βιβλιοπωλείο Αθηνών - Ένωση Εκδοτών Βιβλίου Θεσσαλονίκης
Στοά του Βιβλίου (Πεσμαζόγλου 5), 105 64 Αθήνα
Τηλ. & Fax: 210 3211 097
Αποθήκη Αθηνών - πώληση χονδρική: Ασκληπιού 60, 114 71 Αθήνα
Τηλ. & Fax: 210 3816 650
Ηλεκτρονικό βιβλιοπωλείο: www.ziti.gr

ΜΟΥΣΕΙΑ 06

Διαλέξεις και μελέτες για τις πολιτισμικές σπουδές και τις εικαστικές τέχνες

Για τις πολιτισμικές σπουδές
και τη σχέση τους με την ιστορία της τέχνης

Επιστημονική ημερίδα

Σύγχρονες καλλιτεχνικές πρακτικές και ερμηνείες:
ιστορικές και πολιτισμικές όψεις

Σεμινάρια και μελέτες

Εκδόσεις ΖΗΤΗ
Θεσσαλονίκη, 2012

ΑΡΙΣΤΟΤΕΛΕΙΟ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ
ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΔΥΤΙΚΗΣ ΜΑΚΕΔΟΝΙΑΣ

ΑΡΙΣΤΟΤΕΛΕΙΟ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ / ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΔΥΤΙΚΗΣ ΜΑΚΕΔΟΝΙΑΣ
ΔΙΑΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΟ ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ

ΜΟΥΣΕΙΟΛΟΓΙΑ

Πολιτισμικές Σπουδές & Προοπτικές Σπουδών

Η σημερινή Επιστημονική Ημερίδα είναι, απ' όσο γνωρίζω, η πρώτη που διοργανώνεται στη χώρα μας με θέμα τις πολιτισμικές σπουδές. Η πρόσκληση της Οργανωτικής Επιτροπής, ωστόσο, να αποτιμήσουμε τις αρνητικές συνέπειές τους στην ακαδημαϊκή παρουσία και φυσιογνωμία των ανθρωπιστικών επιστημών, αναδεικνύει εύγλωττα την καχυποψία με την οποία έχει δεξιωθεί τις πολιτισμικές σπουδές η ελληνική επιστημονική κοινότητα. Μια καχυποψία που απορρέει όχι από τον έτσι κι αλλιώς αμελητέο αντίκτυπο που είχαν μέχρι στιγμής οι πολιτισμικές σπουδές στην εντόπια ακαδημαϊκή γεωγραφία, αλλά από την αίσθηση μιας επαπειλούμενης αλλοίωσης, σαν κι αυτής που συντελέστηκε την τελευταία εικοσαετία στα πανεπιστημιακά προγράμματα των ανθρωπιστικών επιστημών κυρίως των αγγλόφωνων χωρών. Η αλλοίωση αυτή, συνοδευτήκε από μια ιδιαίτερα έντονη συζήτηση σχετικά με τις προοπτικές της ανθρωπιστικής παιδείας, απόηχοι της οποίας έφτασαν κατά καιρούς και στη χώρα μας, συνοδευόμενοι συχνά από κρίσεις είτε συνοπτικά απαξιωτικές –π.χ. «η καινούργια αγγλική ή αμερικάνικη μόδα¹– είτε υπερβολικά οξείες και αμυντικές: κάτι σαν επωδή, ή εναλλακτικά, σαν προληπτικός εμβολιασμός για μια καινούργια μορφή πνευματικής γρίπης.

Από μια άποψη, συνεπώς, η παρούσα εισήγηση δεν αποτελεί παρά ένα επιλογικό σχόλιο σε μια συζήτηση που έχει ήδη διεξαχθεί. Ως ένα τέτοιο ετεροχρονισμένο σχόλιο, αν και δεν μπορεί να αποφύγει να (επανα)λάβει μια θέση, δεν έχει στόχο να αναπαράγει αυτή τη συζήτηση, αλλά να την αναπαραστήσει μέσα από την προοπτική της συγκεκριμένης συγκυρίας που το προ(σ)καλεί. Η ιδιοτυπία της ελληνικής συγκυρίας, όμως, επιτρέπει στο παρόν επιλογικό σχόλιο να λειτουργήσει ταυτόχρονα και ως πρόλογος, ως συμβολή σε μια επερχόμενη συζήτηση. Μια συζήτηση που, εάν επιτρέπουμε στον εαυτό μας την αισιόδοξη εκτίμηση ότι σήμερα διαβαίνουμε το κατώφλι της, είναι γιατί πιστεύουμε ότι πρέπει να συνεχιστεί, και μάλιστα με τρόπο όσο το δυνατόν πιο ουσιαστικό, μεθοδικό και ανοικτό στην ευρεία συμμετοχή της επιστημονικής κοινότητας, έτσι ώστε να φωτισθούν επαρκώς τα θεμελιακά ζητήματα και διακυβεύματά της.

Από τον έναν *Kulturkampf*... ο άλλος

Η αλλοίωση στα πανεπιστημιακά προγράμματα των ανθρωπιστικών επιστημών στο δυτικό κόσμο συνοδεύτηκε από μια διαμάχη η οποία, ειδικά στις Η.Π.Α., προσέλαβε, τουλάχιστον για τους συμμετέχοντες σε αυτήν, τις διαστάσεις ενός 'πολιτισμικού πολέμου', ενός *Kulturkampf*. Αμφότερες οι αντιμαχόμενες πλευρές χρησιμοποίησαν αυτόν τον όρο θέλοντας να προσδώσουν στη διαμάχη τους το χαρακτήρα μιας πανεθνικής διαίρεσης και αντιπαράθεσης αξιών ανάλογης μ' εκείνη που είχε ξεσπάσει στη Γερμανία, τη δεκαετία του 1870, όταν ο Μπίσμαρκ επιχειρήσε –μάλλον ανεπιτυχώς– να περιορίσει την επιρροή της Καθολικής Εκκλησίας στην εκπαίδευση και γενικότερα, στη δημόσια ζωή.³ Πέρα από τις όποιες επιφυλάξεις μπορεί να γεμίσει η χρήση ενός ιστορικά τόσο φορτισμένου όρου σαν του *Kulturkampf* στη συγκεκριμένη περίπτωση, η ευρεία επίκλησή του από τους αντι-

μαχόμενους δεν μας επιτρέπει να τον παραμερίσουμε ως έναν άστοχο αναχρονισμό.⁴ Ιδιαίτερα καθώς και οι δύο πλευρές τον χρησιμοποίησαν επιπλέον, προκειμένου να προσδιορίσουν το διακύβευμα της διαμάχης τους σε ευθεία συνέχεια με εκείνο του αρχικού Kulturkampf, με την εκκοσμίκευση, δηλαδή, της εκπαίδευσης. Εξάλλου, η πρώτη αναβίωση του όρου Kulturkampf έγινε στην ίδια τη Γερμανία, τη δεκαετία του 1920, όταν η Δημοκρατία της Βαϊμάρης προσπάθησε να θέσει την πρωτοβάθμια εκπαίδευση εκτός της κηδεμονίας της Εκκλησίας. Η εκ νέου ανεπιτυχής προσπάθεια εκκοσμίκευσης φαίνεται ότι συνέβαλε καταλυτικά στην αποσταθεροποίηση και τραγική κατάληξή της.⁵

Κομβικό σημείο για την εκκοσμίκευση της ανώτατης εκπαίδευσης θεωρείται ότι ήταν η ίδρυση του Πανεπιστημίου του Βερολίνου, το 1809. Δίνοντας μια πρωτοφανή έμφαση στην επιστημονική έρευνα, αυτό θεμελίωσε ένα σύγχρονο μοντέλο κοσμικής εκπαίδευσης που διαδόθηκε ακολούθως στις περισσότερες δυτικές χώρες. Βασικοί πυλώνες αυτού του μοντέλου –το οποίο είθισται να αποκαλείται, μάλλον ανακριβώς, ‘χουμπολιτιανό’, προς τιμήν του υποτιθέμενου εμπνευστή του⁶– ήταν οι δύο μη-θρησκευτικές μορφές γνώσης, όπως τις είχε ορίσει ο Μπέικον στα τέλη της Αναγέννησης, η ανθρωπιστική παιδεία και οι φυσικές επιστήμες.⁷ Με αυτόν τον τρόπο, φαίνεται ότι ολοκληρώνεται η εκκοσμίκευση της θεωρητικής παιδείας που εγκαινίασε ο αναγεννησιακός ανθρωπισμός και συστηματοποίησε ο Διαφωτισμός: ότι πραγματώνεται και θεσμικά πλέον η εκκοσμίκευση του ερωτήματος ‘τι είναι ο άνθρωπος’, αναπροσανατολίζοντας το εγχείρημα απάντησής του στην κατανόηση της ποικιλομορφίας και περιπλοκότητας της ανθρώπινης ιστορίας και δημιουργίας.

Το νόημα της εκπαιδευτικής μεταρρύθμισης του 19^{ου} αιώνα δεν περιορίζεται, όμως, στο ότι αποτελεί ένα ακόμα επεισόδιο στη μακρά πορεία εκκοσμίκευσης της κοινωνίας, όπως την περιέγραψε η κοινωνιολογική σκέψη της εποχής, από τον Auguste Comte έως τον Max Weber. Παρόλληλα με την καθιέρωση, στο χώρο της υποχρεωτικής εκπαίδευσης, ενός μοντέλου ‘υψηλής κουλτούρας’, όπως το αποκαλεί ο Gellner⁸, εννοώντας μια εθνικά ενιαία μορφή γραμματισμού, καθιερώνεται η σπουδή της (υψηλής) κουλτούρας ως αντίδοτου στον σύγχρονο τεχνοκρατικό πολιτισμό. Σε συμφωνία με την αυτονόμηση του αισθητικού από τους γερμανούς ιδεαλιστές Schelling, Schiller και Kant, ως μιας σφαίρας ανιδιοτέλειας, αρμονίας και συναίνεσης, έχουμε τη θεσμοθέτηση της κουλτούρας ως μια μη-πολιτική μορφή παιδείας που μπορεί να μας προφυλάξει από τον υλισμό, τον ωφελιμισμό και τις κοινωνικές εντάσεις της τεχνο-βιομηχανικής κοινωνίας. Η καθιέρωση της ανθρωπιστικής παιδείας, συνεπώς, την ίδια στιγμή που φαίνεται να δίνει τέλος στο μακράν ανταγωνισμό ανάμεσα στην πολιτική και την εκκλησιαστική εξουσία, εδραιώνοντας την κεντρική πολιτισμική λειτουργία του εθνικού κράτους, προχωρά και επιστημοποιεί μια νέα μορφή σύγκρουσης, έναν νέο διαχωρισμό, αυτήν τη φορά ανάμεσα σε δύο ανταγωνιστικές εκδοχές της νεωτερικής συνείδησης. Η σύγκρουση αυτή, η οποία αποτέλεσε την αφορμή για μια νέα ‘Διένεξη των Σχολίων’⁹, αυτή τη φορά ανάμεσα στις ‘πολιτισμικές επιστήμες’ (Kulturwissenschaften) και τις ‘φυσικές επιστήμες’ (Naturwissenschaften), θα δεσπόσει στη δυτική σκέψη έως και τα μέσα του 20^{ού} αιώνα,¹⁰ τροφοδοτώντας κυρίως θεωρίες πολιτισμικού πεσιμισμού –όπως η.χ. του Spengler¹¹ ή της Σχολής της Φραγκφούρτης¹²– αλλά κι αυτή την πολεμική προπαγάνδα.¹³ Ταυτόχρονα, θα διχάσει αυτόν τον κατ’ εξοχήν νεωτερικό τομέα γνώσης, τις κοινωνικές επιστήμες, με τη μορφή της αδιάκοπης επιστημολογικής διαμάχης ανάμεσα στην ερμηνευτική και το θετικισμό.

Μη προβλεπόμενες από τη βακωνική τριχοτόμηση των επιστημών, αλλά ούτε από το χουμπολιτιανό πανεπιστημιακό μοντέλο, οι κοινωνικές επιστήμες αναπτύχθηκαν στο ταραγμένο μεσοδιάστημα που όρισαν οι ανταγωνιστικοί πόλοι των ανθρωπιστικών και των φυσικών επιστημών, αποτελώντας τον προνομιακό χώρο ανάπτυξης του ανθρωπογνωστικού εγχειρήματος, της διερεύνησης της ποικιλομορφίας και της περιπλοκότητας της ανθρώπινης ιστορίας και δημιουργίας. Η ιστορική κληρονομιά, με άλλα λόγια, του μετα-αναγεννησιακού ανθρωπισμού, ουσιαστικά αναλήφθηκε από επιστήμες σαν την κοινωνιολογία, την ιστορία, την ανθρωπολογία, τη γλωσσολογία και την ψυχολογία, παρά από τον επίσημο κηδεμόνα της, τις ανθρωπιστικές σπουδές, οι οποίες περιορίστηκαν στο

ρόλο του θεματοφύλακα αυτού που ο Arnold είχε χαρακτηριστικά αποκαλέσει «ό,τι καλύτερο έχει ποτέ συλληφθεί και ειπωθεί στον κόσμο», εννοώντας ένα συγκεκριμένο κανόνα αρχαίων και νεώτερων δυτικών συγγραφέων.

Ο πρόσφατος Kulturkampf μοιάζει να αποτελεί μια μάλλον ειρωνική (παρά φαρσική) επανάληψη του αρχικού, καθώς, τουλάχιστον στο επίπεδο της πολεμικής ρητορικής της, η νέα μεταρρύθμιση διεκδικεί μια νέα, ριζική εκκοσμίκευση της ανθρωπιστικής παιδείας. Στόχος της είναι η ανατροπή της ανθρωπιστικής παιδείας, όπως αυτή κυριολεκτικά καθιερώθηκε με την εκπαιδευτική μεταρρύθμιση του 19^{ου} αιώνα, και ειδικότερα, η κοσμική θρησκεία της υψηλής κουλτούρας, με τον καθγιασμένο κανόνα των μεγάλων έργων και δημιουργιών, το δόγμα της διαχρονικής, οικουμενικής αξίας τους και της αυτονομίας τους έναντι της βάνουσης καθημερινότητας, το ιερατείο των χρισμένων ερμηνευτών τους, τα μυστήρια της αισθητικής υπεροχής και τις τελετουργίες της καλλιτεχνικής πρόσληψης.¹⁴

Στη θέση αυτής της κοσμικής θρησκείας της υψηλής κουλτούρας, οι πολιτισμικές σπουδές εισηγήθηκαν μια ανθρωπολογική αντίληψη περί κουλτούρας ως του συνόλου των μορφών και τρόπων νοηματοδότησης. Ενός συνόλου, επιπλέον, όχι οργανικού και συνεκτικού, όπως το είχαν ορίσει ο ιστορισμός και ο λειτουργισμός στις ανθρωπιστικές και κοινωνικές επιστήμες αντίστοιχα, αλλά ριζικά ετερογενούς, διαιρεμένου από ετερόκλητες ή και διάφωνες αξίες, αντιλήψεις, ιδεολογίες και μορφές ζωής. Αρνούμενες, έτσι, να ξεχωρίσουν την κουλτούρα από την κοινωνική ζωή και δράση, καθώς θεωρούν ότι τα πολιτισμικά κείμενα και αντικείμενα «είναι εγκόσμια [...] είναι συμβάντα, είναι ένα κομμάτι του κοινωνικού κόσμου, της ανθρώπινης ζωής και βεβαίως των ιστορικών στιγμών στις οποίες εδράζονται και στις οποίες αποδίδουν κάποια σημασία»¹⁵, οι πολιτισμικές σπουδές έδωσαν ιδιαίτερη έμφαση στην αποκλεισμένη από τον ανθρωπιστικό κανόνα δημοφιλή (ή μαζική) κουλτούρα, τονίζοντας τη σημασία της όχι ως ενός αξιοπρόσεχτου αντικειμένου επιστημονικής μελέτης –όπως, λόγου χάρη, έκανε η πολιτισμική κοινωνιολογία και ο δομισμός– αλλά ως ενός κρίσιμου πεδίου πολιτισμικής παραγωγής και κατανάλωσης, στενά συνυφασμένου με την αμφίρροπη, γεμάτη συγκρούσεις και αντιφάσεις, πορεία πολιτισμικού και πολιτικού εκδημοκρατισμού των νεωτερικών κοινωνιών. Με αυτόν τον τρόπο μεταμόρφωσαν ριζικά τη μελέτη της μαζικής επικοινωνίας, που είχε για καιρό καθηλωθεί στις εξίσου ελιτίστικες και αντιδημοκρατικές προκείμενες αφενός της επιδρασιολογίας που καλλιέργησε η μπηχεβιοριστική επικοινωνιολογία, και αφετέρου της υπερκριτικής δαιμονολογίας που καλλιέργησε η Σχολή της Φρανκφούρτης και οι επίγονοί της. Την ίδια στιγμή, υπερβαίνοντας το τυφλό σημείο της κλασικής κοινωνικής θεωρίας, συνέδεσαν την κατανόηση της νεωτερικότητας με την εμφάνιση και εξέλιξη της μαζικής επικοινωνίας.¹⁶

Το ειδικό ενδιαφέρον των πολιτισμικών σπουδών για τις μέχρι πρότινος απαξιωμένες μορφές πολιτισμικής παραγωγής και έκφρασης, δεν σημαίνει ότι παραμελούν όλες όσες συνδέονται με την ‘υψηλή κουλτούρα’. Ο κανόνας των ‘μεγάλων έργων’ αποτελεί ένα από τα πιο προκλητικά αντικείμενα μελέτης των πολιτισμικών σπουδών, ιδιαίτερα σε ό,τι αφορά τις ιδεολογικές και πολιτικές χρήσεις του, αλλά και τον τρόπο με τον οποίο επανακαθορίζονται κάθε τόσο τα σύνορά του σε σχέση με κάποια εξωκανονικά ή αντι-κανονικά έργα. Η αναθεώρηση, από την άλητη, των προγραμμάτων σπουδών (curricula) ώστε να περιληφθούν τόσο τα έργα σύγχρονων δημιουργών, στερούμενων την αίγλη των κλασικών του παρελθόντος, όσο και

κείμενα της δημοφιλοφιλούς κουλτούρας, έδωσε αφορμή για έναν κύκλο έντονων αντιπαραθέσεων που, και πάλη προς επίκληση του ιστορικού προηγούμενου, ονομάστηκε η 'Μάχη των Βιβλίων'.¹⁷ Όπως και η περίφημη 'Διαμάχη των Αρχαίων και των Μοντέρνων' έτσι κι εδώ δεν έχουμε να κάνουμε απλώς με μια διαφωνία για θέματα γούστου αλλά με την κάθε τόσο ανανεούμενη σύγκρουση ανάμεσα στην παράδοση και το μοντερνισμό, και πιο συγκεκριμένα με τη στάση μας έναντι του παρελθόντος, με τον τρόπο που εννοούμε και αξιοθετούμε το παρόν σε σχέση με το παρελθόν. Σύμφωνα με τον Trilling, ένα θεμελιακό χαρακτηριστικό της ανθρωπιστικής παιδείας είναι η πίστη στη δυνατότητα εξεύρεσης σε μια παρελθούσα κουλτούρα εκείνων των ηθικών προτύπων στη βάση των οποίων πρέπει να κρίνουμε και να διαμορφώσουμε το παρόν.¹⁸ Πρόκειται για μια αγωγή που, όπως πρώτος κατήγγειλε ο Nietzsche, μνημειοποιεί το παρελθόν απαξιώνοντας το παρόν ως τη δύση της ιστορίας, ως μια εποχή εσπερινή και επίγονη.¹⁹ Οι πολιτισμικές σπουδές εστιάζουν, αντίθετα, στο παρόν, στον ετερογενή πληθυσμικό των τρόπων βίωσης και κατανόησής του, στη διαπάλη των διαφορετικών, συχνά αντιφατικών αξιών για επικράτηση και ηγεμονία.

Σε κάθε περίπτωση, τα κεντρικά χαρακτηριστικά του νέου τρόπου προσέγγισης της λογοτεχνίας και των τεχνών που ανέπτυξαν οι πολιτισμικές σπουδές είναι πρώτον, η εστίαση στην κοινωνική ζωή των έργων είτε της υψηλής είτε της δημοφιλοφιλούς κουλτούρας· στο πώς δηλαδή αυτά διακρίνονται, αξιοθετούνται και νοηματοδοτούνται στο πλαίσιο των ιδιαίτερων κάθε φορά συνθηκών και πρακτικών παραγωγής, διάθεσης, πρόσληψης και χρήσης τους. Δεύτερον, η διερεύνηση της ιδεολογικής τους λειτουργίας, του τρόπου δηλαδή με τον οποίο αυτά αναπαριστούν και νοηματοδοτούν την κοινωνική και ιστορική εμπειρία.

Η αποκαθίληση των έργων τέχνης από το βάθος της αυτονομίας και της αγνότητάς τους, και η επακόλουθη σύνδεσή τους με τις σκοπιμότητες, τις πρακτικές, τις αξίες και τις συγκρούσεις του βιόκοσμου συνιστά την πιο εικονοκλαστική πτυχή της εκκοσμίκευσης της κουλτούρας που επέφεραν οι πολιτισμικές σπουδές. Οι τελευταίες δεν διστάζουν να βουτήξουν στο «βούρκο του σημειωτικού παιχνιδιού» θέλοντας να φανερώσουν «τη μπόχα που κρύβεται» πίσω από «τον καθαρό αέρα του νοήματος, της κειμενικότητας και της θεωρίας».²⁰ Το πρώτο βήμα που έκαναν οι πολιτισμικές σπουδές σ' αυτήν την προσπάθειά τους να αποκαλύψουν τη συστηματικά απωθημένη από την ανθρωπιστική παιδεία πολιτική διάσταση της κουλτούρας, ήταν να αποκαλύψουν το πολιτικό ασυνείδητο της ίδιας της ανθρωπιστικής παιδείας, και πιο συγκεκριμένα, τις ιδεολογίες του ιμπεριαλισμού, του εθνοκεντρισμού, της πατριαρχίας και του ρατσισμού που υπέκρυπτε η αξίωσή της για τον οικουμενικό, διαχρονικό και ανιδιοτελή χαρακτήρα της υψηλής κουλτούρας.

Οι πολιτισμικές σπουδές δεν χαρακτηρίζονται λοιπόν απλώς από μια πιο ολιστική αντίληψη της κουλτούρας, αλλά από μια πρωτίστως *πολιτική* κατανόηση και ανάληψη της κουλτούρας. Η προβληματική που διατρέχει όλες τις θεωρητικές και ερευνητικές αναζητήσεις τους, είναι η σύνδεση των πολιτισμικών πρακτικών με σχέσεις εξουσίας, με κάθε μορφή ανισότητας, αποκλεισμού, στιγματισμού και ηγεμόνευσης, αλλά και αμφισβήτησης, αντίστασης και ανατροπής.

Η εκκοσμίκευση της ανθρωπιστικής παιδείας που επέφεραν οι πολιτισμικές σπουδές έχει ακόμα μία κεντρική πτυχή. Ο διαχωρισμός μεταξύ κουλτούρας και πολιτισμού, που είχε αποτελέσει τον ακρογωνιαίο λίθο της εκπαιδευτικής μεταρρύθμισης του 19^{ου} αιώνα, είχε ως συνέπεια αφενός η ανθρωπιστική παιδεία να αφιερωθεί στην καλλιέργεια ενός αδιέξοδου αντι-ορθολογισμού και μιας μυωπικής τεchnοφοβίας, καταγγέλλοντας αυτήν την ίδια τη συστατική της απόσταση από τον τεχνικοεπιστημονικό πολιτισμό ως πηγή κάθε δεινού και καταστροφής· αφετέρου, οι φυσικές επιστήμες να καλλιεργήσουν το μύθο της αξιακής ουδετερότητάς τους, περιχαρακώνοντας, ως μια άληθη, σύγχρονη μορφή θρησκείας, τη δική τους αυτόνομη και αμόλητη από το ιστορικό περιβάλλον υπόσταση. Αίροντας, ουσιαστικά, αυτόν τον υπεραϊωνόβιο διαχωρισμό μεταξύ κουλτούρας και πολιτισμού με την ολιστική τους αντίληψη για την κουλτούρα, οι πολιτισμικές σπουδές προχώρησαν να θέσουν με επιτακτικό τρόπο το ζήτημα του πώς οι πολιτισμικοί κώδικες και οι ιδεολογικές αντιλήψεις, οι κοινωνικές πρακτικές και τα οικονομικά συμφέροντα, οι πολιτικές επιλογές και οι επιστημονικοί θεσμοί

διαμορφώνουν τις αναζητήσεις, τις αξιώσεις κι αυτές τις γνωστικές δομές της τεχνολογίας, και αντίστροφα, του πώς οι τεχνολογικές αλληλεπιδράσεις επηρεάζουν την κουλτούρα, την πολιτική και την κοινωνία. Η εστίασή τους στην ιδεολογική, οικονομική και πολιτική διάσταση της τεχνολογίας αποτέλεσε την αφορμή για μια νέα σειρά αντιπαράθεσεων, που αποκλήθηκαν 'πόλεμοι της επιστήμης' (Science Wars), με αντίπαλο αυτήν τη φορά το κατεστημένο των φυσικών επιστημών.²¹

'Πολιτισμικός πόλεμος', 'Μάχη των Βιβλίων', 'Πόλεμοι της επιστήμης': η επικράτηση αυτής της συγκρουσιακής ρητορικής είναι αποκαλυπτική της έντασης και των αντιπαράθεσεων που προκάλεσαν οι πολιτισμικές σπουδές στους τομείς τόσο των ανθρωπιστικών όσο και των φυσικών επιστημών. Όπως, όμως, διαπιστώσαμε, είναι εξίσου αποκαλυπτική της διάχυτης μεταξύ των αντιμαχόμενων πλευρών συναίσθησης ότι τα ουσιαστικά διακυβεύματα των συγκρούσεών τους δεν περιορίζονται σε ενδοσχολικές διενέξεις ή διεπιστημονικούς ανταγωνισμούς αλλά αφορούν τους θεμελιώδεις ορισμούς και προσανατολισμούς της νεωτερικής παιδείας και επιστήμης. Την ίδια στιγμή, ωστόσο, το επίσημο ανακοινωθέν αρκετών μελών της ελληνικής επιστημονικής κοινότητας παραμένει εξίσου εθελουφλικό με το περιβόητο «ουδέν νεώτερον από το Δυτικό μέτωπο»...

Η (προ)έλευση των πολιτισμικών σπουδών

Οι περισσότεροι απολογισμοί της εμφάνισης των πολιτισμικών σπουδών τείνουν να εστιάζουν στις θεμελιακές συμβολές των Richard Hoggart, Edward P. Thompson, Raymond Williams και Stuart Hall, και βέβαια στην ίδρυση του Κέντρου Σύγχρονων Πολιτισμικών Σπουδών στο Πανεπιστήμιο του Μπέρμιγχαμ πριν από σαράντα πέντε ακριβώς χρόνια. Το εγχείρημα παίρνει, έτσι, συχνά τη μορφή μιας αρκετά συμβατικής ιστορίας των ιδεών: μια επίπονα λεπτομερειακή χαρτογράφηση ενός γενεαλογικού δένδρου που περιλαμβάνει τους απώτερους προγόνους, τους θεμελιωτές-πατέρες και, τέλος τους ποικίλους επιγόνους και απογόνους. Ένα βασικό μειονέκτημα αυτής της γενεαλογικής προσέγγισης, είναι ο θεωρητικισμός της, η εστίασή της στην ιστορία των ιδεών σε βάρος της ίδιας της ιστορίας. Αντίθετα, τόσο ο Williams όσο και ο Hall τονίζουν επανειλημμένα τον καταλυτικό ρόλο που είχε τόσο για τους ίδιους όσο και για τους Hoggart και Thompson, η μακρόχρονη εμπλοκή τους σε εξω-πανεπιστημιακά προγράμματα εκπαίδευσης ενηλίκων, αναδεικνύοντας έτσι τη σημασία που είχε για τη εμφάνιση των πολιτισμικών σπουδών η επεξεργασία ενός εναλλακτικού μοντέλου παιδείας, έξω από τις σκληρωτικές παραδόσεις και περιοριστικές προδιαγραφές των ιδρυματοποιημένων ανθρωπιστικών επιστημών.²² Καθοριστική, όμως, φαίνεται να ήταν η συμβολή ενός ολόκληρου πνευματικού περιβάλλοντος.²³ Μέσα στο τελευταίο ξεχωρίζει ο ανορθόδοξος μαρξισμός της αγγλικής 'Νέας Αριστεράς' και της 'νέας κοινωνικής ιστορίας' που, από τα τέλη της δεκαετίας του 1950 και μετά, ανακαίνισε την κοινωνική και ιστορική σκέψη μέσα από την επανανακάλυψη του Gramsci²⁴· η ανάδειξη, τη δεκαετία του 1930, της μελέτης της λογοτεχνίας σε μάθημα πολιτισμικής, παρά στενά φιλολογικής αγωγής²⁵, καθώς και η ανάλογη μεταρρύθμιση της διδασκαλίας του μαθήματος της ιστορίας στη δευτεροβάθμια εκπαίδευση, τη μεταπολεμική περίοδο²⁶· η παράδοση της συστηματικής καταγραφής της καθημερινότητας των εργατικών τάξεων που καθιέρωσε τόσο το κοινωνικό ντοκιμαντέρ, από τον

Grierson ως τους Anderson και Reisz, όσο και το κίνημα της ‘μαζικής παρατήρησης’ (mass observation) των Jennings, Harrison και Madge.

Είναι γνωστό ότι η γενεαλογική προσέγγιση χρησιμοποιείται κάθε φορά που ένα καινούργιο επιστημονικό ρεύμα διεκδικεί τη συμβολική του αναγνώριση προβάλλοντας, σαν ένα νεοσύστατο έθνος, την ένδοξη κληρονομιά του. Κάτι τέτοιο, ωστόσο, αντιφάσκει ευθέως με τη χαρακτηριστικά αντι-κανονική έμφαση των Πολιτισμικών Σπουδών· με την αμφισβήτηση, δηλαδή, κάθε είδους ιερού κανόνα δημιουργών ή κειμένων ως φορέα κάποιων θεμελιακών και διαχρονικών αληθειών. Για να κατανοήσουμε την έλλειψη των πολιτισμικών σπουδών κι όχι απλώς την αρχική εμφάνισή τους –η οποία, όπως είδαμε, είναι άρρηκτα συνδεδεμένη με τις ιδιότυπες ιδεολογικο-πολιτισμικές συνθήκες και μεταηλίξεις της μεταπολεμικής Αγγλίας– αηλιά την ίδια την πορεία τους, από τα αβέβαια πρώτα βήματα του Κέντρου στο Μπέρμιγχαμ έως τη σημερινή διεθνή απήχσή τους, θα πρέπει να σταθούμε όχι μόνο στα θεωρητικά και ερευνητικά εγχειρήματα που τις εγκαινίασαν, αλλά πάνω απ’ όλα στην ίδια τη διαδικασία ανάπτυξής τους. Στην εξέλιξή τους, δηλαδή, ως εκείνου του επιστημονικού χώρου που χωρίς να πάψει ούτε στιγμή να αναστοχάζεται την ταυτότητά του, αντιστέκεται σθεναρά σε κάθε παγίωσή της, σε κάθε οριστικό καθορισμό της έξω από εκείνον της ετοιμότητάς του να ανταποκρίνεται στα διαρκώς μεταηλιασόμενα διακυβεύματα της κοινωνικής και πολιτισμικής ζωής. Είναι για αυτόν ακριβώς το λόγο που η ατζέντα των πολιτισμικών σπουδών, από τη στιγμή της ίδρυσης του ομώνυμου Κέντρου στο Μπέρμιγχαμ έως σήμερα, υφίσταται μια διαρκή αναθεώρηση και διεύρυνση. Αρχικά ήταν οι νεανικές υποκοιλιότητες, η μαζική επικοινωνία και η δημοφιλής κουλτούρα, μετά ο ρατσισμός και τα ζητήματα ταυτότητας (έμφυλης, φυλετικής, εθνικής, πολιτισμικής), ακολούθως η πολυπολιτισμικότητα, οι πολιτισμικές πολιτικές και οι παιδαγωγικές πρακτικές, και τελευταία, η μετα-αποικιοκρατία και η παγκοσμιοποίηση, η ηθική και το σώμα, η τεχνολογία και η επιστήμη. Την ίδια στιγμή, η γεωγραφική διάχυση των πολιτισμικών σπουδών είχε σαν αποτέλεσμα την περαιτέρω διεύρυνση αυτής της ατζέντας, με την προσαρμογή της στα ιδιόμορφα συμφραζόμενα και διακυβεύματα μιας ποικιλίας κοινωνικο-πολιτισμικών περιβαλλόντων.

Δεν έχουμε, λοιπόν, εδώ τη σταδιακή ανάπτυξη ενός θεωρητικού προγράμματος παρόντος εν δυνάμει τη στιγμή της γένεσής του, αλλά τη διαδρομή ενός κριτικού εγχειρήματος που διαρκώς (μετα)σχηματίζεται επιδιώκοντας να προσφέρει τα διανοητικά εργαλεία που απαιτεί η ανάλυση της κοινωνικο-πολιτισμικής συγκυρίας και η αποτελεσματική παρέμβαση σε αυτήν. Η κατανόηση αυτής της διαδρομής, συνεπώς, απαιτεί την ανασύνθεση της σύγχρονης συγκυρίας. Ξεχωριστή θέση σε αυτήν κατέχει η απώλεια της πολιτικής και πολιτισμικής ηγεμονίας της Δύσης που συνόδεψε το τέλος της αποικιοκρατίας, και ταυτόχρονα, η αυξανόμενη πίεση για τον κοινωνικό και πολιτισμικό εκδημοκρατισμό της αφενός από μια ποικιλία κινήματων, σαν το αντιρατσιστικό, το ειρηνιστικό, το φοιτητικό, της αντι-κουλτούρας, το φεμινιστικό, το περιβαλλοντικό, τα ποικιλότροπα μειονοτικά και ιθαγενιστικά κινήματα· και αφετέρου, από μια πρωτοφανή διάβρωση των κατεστημένων πολιτισμικών ταυτοτήτων, συνόρων και ιεραρχιών εξαιτίας των νέων πολιτισμικών τεχνολογιών, των πρόσφατων μεταναστευτικών ρευμάτων και των εντεινόμενων διαπολιτισμικών ροών και επαφών. Η συνάρτηση της κουλτούρας με την πολιτική, η κυριολεκτική διάλυση του πολιτικού μέσα στο πολιτισμικό, που ευαγγελίσθηκαν οι πολιτισμικές σπουδές, οφειλόταν κυρίως στη διάχυτη πολιτικοποίηση της κουλτούρας που επέφεραν όλοι οι παραπάνω παράγοντες. Σε αυτούς θα πρέπει επίσης να προσθέσουμε τη θεμελιώδη αλληλαγή που παρατηρείται στον κοινωνικό και πολιτισμικό ρόλο του πανεπιστημίου τις τελευταίες δεκαετίες. Στη σταδιακή παρακμή, δηλαδή, του ελιτίστικου χαρακτήρα του, με το άνοιγμά του σ’ ένα διαρκώς αυξανόμενο και διαφοροποιημένο κοινωνικά και πολιτισμικά πληθυσμό, τόσο σπουδαστών όσο και διδασκόντων-ερευνητών. Ενός πληθυσμού, επιπλέον, αναθρεμμένου με τις διάφορες μορφές δημοφιλιούς και μαζικής κουλτούρας, εξοικειωμένου με τις τεχνολογικές εξελίξεις και με τα σύγχρονα μέσα συλλογής, διάθεσης και επεξεργασίας μηνυμάτων και πληροφοριών, για τον οποίο οι παραδοσιακές ιεραρχήσεις και διακρίσεις των ανθρωπιστικών επιστημών, όπως άηλωστε και η χαρακτηριστική προσήλωσή τους σ’ ένα απώτε-

ρο, ασφαλές και ιδανικό παρελθόν, έμοιαζαν ολόενα και πιο δυσνόητες, αυθαίρετες ή και απαράδεκτες.

Παραδείγματος χάριν

Η κατανόηση της διαδρομής των Πολιτισμικών Σπουδών απαιτεί, όμως, επίσης την ανασύθεση της διανοητικής συγκυρίας που τη σφράγισε και την οποία, ακολούθως, με τη σειρά τους διαμόρφωσαν. Η διαρκής συνομιλία των Πολιτισμικών Σπουδών με τα διακυβεύματα της κοινωνικο-πολιτισμικής αρένας, η εκ του σύνεγγυς ακρόαση της κοινωνικής ομιλίας, συνοδεύτηκε από μια εξίσου στενή συνομιλία με τις αλληλαγές παραδείγματος (paradigm shifts) στο χώρο των επιστημών του ανθρώπου τις τελευταίες δεκαετίες.

Διαγραμματικά, οι πιο σημαντικές από αυτές τις παραδειγματικές αλληλαγές ήταν πρώτον, η «γλωσσολογική στροφή», που διακηρύχθηκε στα μέσα της δεκαετίας του 1960, με κύριες εκφάνσεις της αρχικά τη σημειωτική και το δομισμό, και ακολούθως, στη δεκαετία του 1970, την αποδόμηση και το μεταδομισμό· δεύτερον, η «πολιτισμική στροφή», που σημάδεψε τη δεκαετία του 1980 με την εδραίωση των πολιτισμικών σπουδών και το μαζικό αναπροσανατολισμό των κοινωνικών και ανθρωπιστικών επιστημών στην πολιτισμική διάσταση των επιμέρους αντικειμένων τους· και τρίτον, η «οπτική στροφή», που εξαγγέλθηκε τη δεκαετία του 1990, με βασικό χαρακτηριστικό της την ανάπτυξη των οπτικών σπουδών.

Η γλωσσολογική στροφή αποτέλεσε την πρώτη και σημαντικότερη ρήξη στη σκέψη του 20^{ού} αιώνα, οδηγώντας τις ανθρωπιστικές και κοινωνικές επιστήμες να «ξανασκεφτούν τα πάντα με όρους γλωσσολογικούς»²⁷, όπως λόγος, σημείο, κείμενο, αφήγημα, κώδικας και επικοινωνία.²⁸ Η ακόλουθη ριζοσπαστικοποίηση αυτής της στροφής από το μεταδομισμό και την αποδόμηση, προέβαλλε τη ρητορική διάσταση των ιδεών και την εγγενή εμπλοκή της αναπαράστασης και της θεωρίας με την ιδεολογία, πυροδοτώντας έτσι το συστηματικό αναστοχασμό των ανθρωπιστικών και κοινωνικών επιστημών πάνω στις αξιωματικές παραδοχές, τις οδηγτικές έννοιες και τις εδραιωμένες πρακτικές τους. Η γλωσσολογική στροφή «τάραξε» και «μετατόπισε» την πορεία των τότε αναδυόμενων πολιτισμικών σπουδών,²⁹ οδηγώντας τις στη σημειωτική σύλληψη της κουλτούρας ως ενός συνόλου κειμένων, ως πράξεων δηλαδή νοηματοδότησης παρά ως αισθητικών αντικειμένων ή εμπειρικών δεδομένων. Είναι μέσα από τον κριτικό τους διάλογο με το μεταδομισμό και την αποδόμηση, επίσης, που οι πολιτισμικές σπουδές διαμόρφωσαν την αντι-ουσιοκρατική τους προσέγγιση στα ζητήματα ταυτότητας και υποκειμενικότητας, και ανέπτυξαν την ευαισθησία τους στο ζήτημα της πολιτικής της θεωρίας, στη θεωρία «ως πρακτική που σκέφτεται πάντα την παρέμβασή της σ' έναν κόσμο που θέλει να αλλιάξει»³⁰.

Τη δεκαετία του 1980, η 'πολιτισμική στροφή' αναφέρεται σε μια θεμελιακή αλληλαγή τόσο στο χώρο της πολιτικής όσο και σ' εκείνο της επιστήμης. Την ίδια εποχή που στη δημόσια σφαίρα δεσπόζει η 'πολιτική της ταυτότητας', οι πολιτισμικές σπουδές γνωρίζουν ραγδαία ανάπτυξη, ενώ η πολιτισμική ερμηνευτική διαδίδεται σε ολόκληρο το χώρο των ανθρωπιστικών και κοινωνικών επιστημών. Σε ό,τι αφορά τις πρώτες, είχαμε τη ριζική μεταμόρφωση των λογοτεχνικών³¹ και των μεταφραστικών σπουδών³², της αρχαιολογίας³³ και της μουσειολογίας.³⁴ Εξίσου μεταμορφωτικές ήταν οι συνέπειες για την κοινωνιολογία και την ιστορία³⁵, για τις πολιτικές επιστήμες και τη γεωγραφία³⁶, όπου είχαμε τον επαναπροσδιορισμό του

αντικειμένου και των μεθόδων τους στη βάση πλέον της αναγνώρισης του κεντρικού ρόλου των νοηματοδοτικών διαδικασιών και των συμβολικών μορφών, των πολιτισμικών πλαισίων και των γνωστικών σχημάτων.

Η 'οπτική στροφή' που σημειώνεται τη δεκαετία του 1990, αποτελεί ουσιαστικά την επέκταση της πολιτισμικής ερμηνευτικής στο χώρο της μελέτης της εικόνας. Η αναγγελία της σηματοδοτεί τη σύσταση ενός νέου διεπιστημονικού ερευνητικού προγράμματος που μελετά όλες τις ετερογενείς μορφές οπτικής επικοινωνίας –τον κινηματογράφο και τη φωτογραφία, την τηλεόραση και τα ψηφιακά μέσα, τις παραδοσιακές και τις νεότερες εικαστικές και παραστατικές τέχνες, το graffiti και τα κόμικς, τη διαφήμιση και το βιομηχανικό σχέδιο, την αρχιτεκτονική και τις επιστημονικές απεικονίσεις– πέρα από τις αισθητικές διακρίσεις, τις ειδολογικές ιεραρχήσεις και το φορμαλισμό της ιστορίας της τέχνης, και κυρίως, σε διάσταση από την αμφιθυμία για την εικόνα και τη δαιμονοποίηση της τεχνικής εικόνας που διατρέχουν την ανθρωπιστική παράδοση.

Οι διαδοχικές παραδειγματικές αλληλλαγές του τελευταίου μισού περίπου αιώνα συνιστούν μια πρόκληση για τους ιστορικούς των ιδεών. Πρόκειται για ξεχωριστά επιστημονικά παραδείγματα, όπως πιστεύουν όσοι ταυτίζονται με κάποιο εξ αυτών, ή για μια ενιαία mega-παραδειγματική αλληλαγή, όπως τείνουν να πιστεύουν οι επικριτές της.³⁷ Το βέβαιο είναι ότι στην επιστήμη, όπως και στη γεωφυσική, το ίδιο ρήγμα μπορεί να δώσει πολλούς ισχυρούς σεισμούς. Το επιστημολογικό ρήγμα που προκάλεσε η αποθεμελιωτική, απομυθοποιητική δύναμη της γλωσσολογικής στροφής δεν έχει ουσιαστικά σταματήσει να δονεί το πεδίο των ανθρωπιστικών και κοινωνικών επιστημών έως και σήμερα. Επιπλέον, και συνεχίζοντας τη γεωφυσική μεταφορά, η εμφάνιση κάθε νέου ρήγματος μετά από αυτό δεν επέφερε την ακύρωση του προηγούμενου, αλλήλ το συντονισμό τους, έτσι ώστε κάθε φορά να πολλαπλασιάζεται ο συνολικός αντίκτυπος.

Ένα καίριο γενικό χαρακτηριστικό αυτής της αναμόρφωσης ήταν ότι οι ανθρωπιστικές επιστήμες έγιναν το επίκεντρο έντονων και συνεχών θεωρητικών διεργασιών. Έχοντας όλησ διάγει μια μακριά περίοδο 'κανονικότητας', όπως την αποκαλεί ο Thomas Kuhn³⁸, μιας περιόδου δηλαδή ομαλής επιστημονικής δραστηριότητας, κυριαρχούμενης από αυτονόητες αλήθειες και αδιαφιλονίκητες βεβαιότητες, εισήλθαν αίφνης σε μια παρατεταμένη περίοδο κριτικής επανεξέτασης των θεμελιακών προϋποθέσεων, των εννοιών και μεθόδων τους. Πολλοί, θορυβημένοι από αυτήν την κατάσταση, κατήγγειλαν το φαινόμενο ως ανυπόφορη κι ανούσια θεωρητικολογία. Ίσως το πιο ανησυχητικό για αυτούς, όμως, να ήταν ότι όλη αυτή η έντονη θεωρητική διεργασία δεν οδήγησε στην εγκαθίδρυση μιας νέας ορθοδοξίας, αλλήλ μάλλον στη διαρκή επικαιρότητα και ανοιχτότητα των θεωρητικών ζητημάτων. Η περίπτωση των πολιτισμικών σπουδών μας προσφέρει το καλύτερο ίσως παράδειγμα αυτής της κατάστασης.

Η διαδρομή των πολιτισμικών σπουδών ως ενός κριτικού εγχειρήματος που επιθυμεί πάνω απ' όλα να παραμένει καίριο και κρίσιμο, ικανό να λειτουργεί μετασχηματιστικά στην κοινωνικο-πολιτισμική συγκυρία, τις οδήγησε να επιδείξουν μια προκλητική αδιαφορία για εννοιολογική αυστηρότητα, μεθοδολογική συνέπεια ή θεωρητική συστηματοποίηση. Οι πολιτισμικές σπουδές, τονίζει ο Stuart Hall, «παρουσιάζουν ενδιαφέρον όχι λόγω της ιλιγγιώδους εσωτερικής θεωρητικής εξέλιξής τους, αλλήλ γιατί διατηρούν τα θεωρητικά και πολιτικά ζητήματα σε μια αδιευθέτητη και μόνιμη ένταση. Επιτρέπουν τη θεωρία να ενοχλεί, να εκνευρίζει και να διακόπτει την πράξη –και αντίστροφα– χωρίς να εμμένουν σε κάποιον οριστικό θεωρητικό εγκλιεισμό».³⁹ Έναν θεωρητικό εγκλιεισμό τον οποίο αποφεύγουν, μεταξύ άλλων, και μέσω της έντονης διεπιστημονικότητας. Ο ανατρεπτικός χαρακτήρας των πολιτισμικών σπουδών πηγάζει εν μέρει από το γεγονός ότι αμφισβητούν «τους θεσμοθετημένους χώρους γνώσης με την πειθαρχία και τους κανόνες τους. Έτσι διασχίζουν με εξαιρετική άνεση τα σύνορα και δανείζονται πολλή και διάφορα λεξιλόγια από διαφορετικούς χώρους για να ερμηνεύσουν ένα πρόβλημα».⁴⁰ Οι πιο σημαντικοί από αυτούς τους χώρους ήταν κατά σειρά η ανθρωπολογία και η κοινωνιολογία, οι οποίες δεν άργησαν, όπως είδαμε προηγουμένως, να υποστούν με τη σειρά τους τη μεταμορφωτική επίδραση των πολιτισμικών σπουδών.

Η ανάπτυξη των πολιτισμικών σπουδών προκάλεσε, λοιπόν, αναστάτωση και αναδιάρθρωση όχι μόνο στο χώρο των ανθρωπιστικών, αλλά και σ' εκείνο των κοινωνικών επιστημών, και κυρίως στις διαχωριστικές, συνοριακές γραμμές τους. Η άμβλυση των συνοριακών γραμμών μεταξύ των ανθρωπιστικών και των κοινωνικών επιστημών είχε ξεκινήσει με τη γλωσσολογική στροφή, η οποία έφερε κοντά την ανθρωπολογία και την κοινωνιολογία με τη φιλολογία, τις κλασικές σπουδές και την αρχαιολογία. Έγινε εντονότερη με τη ριζοσπαστικοποίηση της γλωσσολογικής στροφής, για να κλιμακωθεί εκ νέου την εποχή της οπτικής στροφής. Η διεπιστημονικότητα αποτελεί ίσως το πιό καταλυτικό χαρακτηριστικό ολόκληρης της μετα-παραδειγματικής αλληλλαγής των τελευταίων δεκαετιών.⁴¹ Βασικότερη συνέπειά της ήταν η αναδόμηση της γνωστικής αρχιτεκτονικής του μοντέρνου πανεπιστημίου, μεταθέτοντας σταδιακά το κέντρο βάρους του από τον ταξινομητικό ρεαλισμό⁴² στο διεπιστημονικό διάλογο, και πιο πρόσφατα, στην ακόμα πιο ρηξικέλευθη μετα-επιστημονικότητα, την οριστική άρση δηλαδή κάθε διαχωριστικής γραμμής στο χώρο των επιστημών του ανθρώπου. Είναι χαρακτηριστική, από την άληη, η ευρεία διάδοση του συνθέματος 'σπουδές' για την ονοματολογία πολλών σύγχρονων πανεπιστημιακών τομέων και προγραμμάτων, η έμφαση των οποίων δεν είναι πλέον στο μονο-επιστημονικό σωβινισμό, αλλά στη συγκρότηση νέων πεδίων μελέτης και έρευνας στη βάση μιας συνθετικής, πολυ-εστιακής και πολυ-κλιμακικής προσέγγισης.

Ανεξάρτητα, λοιπόν, από το εάν επιλέξουμε να δούμε τις παραπάνω παραδειγματικές αλληλλαγές ως λίγο ή πολύ ξεχωριστές τομές, ή ως μια σειρά αλληλένδετων διαδοχικών μετατοπίσεων, η βασική τελική συνέπειά τους παραμένει αναντίρροπα η ριζική αναμόρφωση ολόκληρου του τοπίου των ανθρωπιστικών επιστημών. Το παραδοσιακό μοντέλο ανθρωπιστικής παιδείας που στόχευε στην ατομική καλλιέργεια, την ανάπτυξη της διακριτικής ικανότητας και την απόκτηση εξειδικευμένων δεξιοτήτων, αντικαθίσταται από ένα μοντέλο αγωγής που επιδιώκει το χειραφετητικό μετασχηματισμό της υποκειμενικότητας, την ανάπτυξη μιας αναστοχαστικής κριτικής σκέψης, την απόκτηση ενός σύνθετου πολυγραμματισμού.

Επιστροφή στο παρόν

Το να επιστρέψουμε στο παρόν των πολιτισμικών σπουδών και μαζί στο παρόν της συζήτησής μας, σημαίνει να στραφούμε στην ανώμαλη γεωγραφία τους ή, που είναι το ίδιο πράγμα, στην ετερογένεια του ιστορικού χρόνου τους. Το ζήτημα, δηλαδή, των πολιτισμικών σπουδών οφείλει να ξεκινήσει από το 'πού', 'πότε' και 'πώς' τίθεται το ζήτημά τους. Η ανάπτυξη των πολιτισμικών σπουδών υστερεί εμφανώς στην ηπειρωτική Ευρώπη, τουλάχιστον σε σύγκριση με τον πολύ ταχύτερο ρυθμό που παρουσιάζει η ανάπτυξή τους στις αγγλόφωνες χώρες. Η κατάσταση, βέβαια, αλλάζει ραγδαία⁴³, σε σημείο που να συναντούμε μέχρι και περιπτώσεις ψευδεπίγραφης οικειοποίησής τους προκειμένου να (ανα)βαπτιστούν προγράμματα σπουδών το περιεχόμενο των οποίων παραμένει, κατά τα άληη, απaráληηαχτο. Το φαινόμενο αυτό (που περιγράφει ο αγγλικός ιδιωματισμός *jumping on the bandwagon*), συνιστά μια έστω ατελή μορφή αναγνώρισης του αυξανόμενου κύρους των πολιτισμικών σπουδών, όχι όμως και την ουσιαστική αποδοχή τους. Διαβλέποντας τις παρανοήσεις ή παρεκτροπές που μπορεί να προκαλέσει η επιπόλαιη χρήση του όρου «πολιτισμικές σπουδές» στις ΗΠΑ, ο Στιούαρτ Χωλ τονίζει ότι «πολιτισμικές σπουδές δεν είναι το καθετί. [...] το τί είναι οι πολιτισμικές σπουδές σε συγκεκριμένες κατα-

στάσεις έχει πολύ μεγάλη σημασία. Δεν μπορούν να είναι απλώς μια πληουραλιστική ασπίδα» που καλύπτει οτιδήποτε γίνεται στο όνομά τους.⁴⁴

Γενικά, πάντως, οι μεγαλύτερες αντιστάσεις και αντιδράσεις στις πολιτισμικές σπουδές εντοπίζονται στις χώρες όπου υπάρχει μια εδραιωμένη παράδοση υψηλής εθνικής κουλτούρας συνδυασμένης, όπως ισχύει συχνά στην ηπειρωτική Ευρώπη, με μια ισχυρή παράδοση πολιτισμικού εθνικισμού. Σε αυτές τις συνθήκες, οι επιστήμες που έχουν μια προνομιακή σχέση με την εθνική πολιτισμική ταυτότητα, όπως η φιλολογία, η ιστορία και η ιστορία της τέχνης, παίρνουν συχνά έναν έντονα εσωστρεφή και αμυντικό προσανατολισμό, διηθώντας προσεκτικά τα ετερόχθονα πνευματικά ρεύματα προκειμένου να διαφυλάξουν τη συνοχή και την αίγλη του εθνικού πολιτισμικού κανόνα, και να προασπίσουν την υπέρτατη αξία της εθνικής πολιτισμικής ιδιοπροσωπίας. Σε αυτό το πλαίσιο, η αντι-ιεραρχική, αντι-κανονική και διαπολιτισμική προβληματική των πολιτισμικών σπουδών θεωρείται ισοδύναμη με πολιτισμικό εκβαρβαρισμό και εθνική μειοδοσία. Δεν είναι τυχαίο, ότι στην Ελλάδα, όπως και σε άλλες ευρωπαϊκές χώρες, είναι οι πιο 'εξωστρεφείς' Σχολές των ξενόγλωσσων φιλολογιών που έχουν αποδειχθεί πολύ καλύτεροι αγωγοί των νεότερων ιδεών, ήδη από την εποχή της γλωσσολογικής στροφής. Σε ό,τι αφορά την Ελλάδα συγκεκριμένα, αντί για την προβληματικοποίηση του κανόνα της υψηλής εθνικής τέχνης, η εστίαση ήταν πάντοτε στους αποκλεισμούς από αυτόν που επέβαλλαν ιδεολογικοί κυρίως λόγιοι, καθώς και στην αναίρεσή τους. Η μελέτη των σύγχρονων μορφών δημοφιλούς κουλτούρας έξω από τα στερεότυπα περί μαζικής κουλτούρας παραμένει ένα ζητούμενο, ενώ την ίδια στιγμή, οι εντόπιοι και οι εν διασπορά μελετητές του νεοελληνισμού λειτούργουν σε εντελώς ασύμπτωτους κόσμους, συνεχίζοντας, με κάθε αφορμή, την παλιά διαμάχη αυτοχθόνων/ετεροχθόνων.

Η ύπαρξη (ή όχι) κάποιων σημαντικών εντόπιων παραδόσεων πολιτισμικής θεωρίας και κριτικής μοιάζει να αποτελεί έναν καταλυτικό παράγοντα για τη δυνατότητα και τον ίδιο τον τρόπο δεξίωσης των πολιτισμικών σπουδών. Στη Γερμανία, λόγου χάρη, η κυριαρχία της κριτικής θεωρίας της Σχολής της Φρανκφούρτης δεν άφησε και πολλή περιθώρια σε μια τόσο διαφορετική θεώρηση⁴⁵, ενώ αντίθετα, στην Ιταλία, υφίσταται από καιρό μια ισχυρή εντόπια παράδοση πολιτισμικής κριτικής εξαιρετικά συγγενούς με τις πολιτισμικές σπουδές, όπως άλλωστε παραδειγματίζει και το έργο του Ουμπέρτο Έκο.

Ο τρόπος οργάνωσης και λειτουργίας των πανεπιστημιακών ιδρυμάτων επηρεάζει εξίσου αποφασιστικά τη διαδικασία αναθέωσης των ανθρωπιστικών σπουδών. Η άμεση υπαγωγή στο κράτος και η εποπτεία των πανεπιστημίων από αυτό, σε συνδυασμό με μια σκληρωτική ακαδημαϊκή ιεραρχία και μια δυσκίνητη γραφειοκρατία, περιορίζουν δραστικά την ευελιξία των διαφόρων Σχολών και Τμημάτων να ανακαινίζουν τακτικά τα προγράμματα των προπτυχιακών σπουδών τους, να εισάγουν διεπιστημονικούς κύκλους μεταπτυχιακών σπουδών, να αναπτύσσουν καινοτομικά ερευνητικά κέντρα και προγράμματα.⁴⁶ Δεν είναι τυχαίο ότι τις σημαντικότερες καινοτομίες στο χώρο των ανθρωπιστικών και των κοινωνικών επιστημών στην Ευρώπη θα τις συναντήσουμε κυρίως σε νέα ή περιφερειακά πανεπιστήμια, όπου μια νέα γενιά διδασκόντων έχει την ευκαιρία να λειτουργήσει χωρίς τους ασφυκτικούς περιορισμούς της παράδοσης και του ιερατείου. Αυτό ισχύει ακόμα και στην περίπτωση της Αγγλίας, όπου τα πανεπιστήμια απολαμβάνουν μεγάλου βαθμού αυτονομίας έναντι του κράτους.

Όπως, λοιπόν, διαπιστώσαμε προηγουμένως αναφορικά με την εμφάνιση και την έλλειψη των πολιτισμικών σπουδών, έτσι και η γεωγραφική τους διάδοση δεν είναι δυνατόν να εννοηθεί απλώς ως ένα γεγονός στην ιστορία των ιδεών. Σε όλες αυτές τις περιπτώσεις έχουμε να κάνουμε με γεγονότα ταυτόχρονα πνευματικά, κοινωνικά και θεσμικά, με τις διανοητικές και κοινωνικές αλληλαγές να συμπλέκονται τόσο με την ακαδημαϊκή όσο και με την ευρύτερη πολιτισμική γεωγραφία.⁴⁷ Ίσως, τώρα, να γίνονται πιο σαφείς οι όροι που καθιστούν τη σημερινή συζήτησή μας δυνατή (ή αδύνατη). Πρόκειται για μια συζήτηση παράδοξη, αφού το αντικείμενό της είναι ουσιαστικά μια άλλη συζήτηση που δεν έχει ακόμα γίνει και που επιχειρούμε να ξεκινήσουμε. Η παραδοξότητα της συζήτησης για ένα αναπόφευκτο γεγονός πριν από την άφιξή του, μοιάζει να προσδιορίζει τον ιδιαίτερο τρόπο

βίωσης του ιστορικού χρόνου από την ημιπεριφέρεια, με λιμνρότερο παράδειγμα τη συζήτηση για το μοντερνισμό. Για ένα μοντερνισμό που είναι ήδη-πάντοτε επερχόμενος και ως εκ τούτου πάντα παρών ως μέλλον παρά ως παρόν. Σαν αποτέλεσμα, η συζήτηση του παρόντος εσαεί αναβάλλεται, προς χάριν της συζήτησης για ένα μέλλον που δεν έρχεται ουσιαστικά ποτέ.

Ας επιμείνουμε, λοιπόν, στο παρόν, και συγκεκριμένα στο παρόν της ανθρωπιστικών επιστημών μετά την έλευση των πολιτισμικών σπουδών. Το πρώτο πράγμα που μας αποκαλύπτει η επιθεώρηση της σημερινής κατάστασής τους είναι ότι δεν συναντούμε τα ερείπια που πολλοί είχαν προφητέψει. Το τοπίο έχει πράγματι αλλάξει σημαντικά, αφού κάθε αλλαγή παραδείγματος προκαλεί θύματα, απορραιώνει αντικείμενα διδασκαλίας, περιθωριοποιεί ή και εξαλείφει εντελώς άλλοτε ακμάζοντα Τμήματα και προγράμματα σπουδών. Στη θέση τους, ωστόσο, μια ολόκληρη νέα γεωγραφία έχει αναδυθεί. Συγκεκριμένα, την τελευταία εικοσαετία παρατηρούμε τον πολλαπλασιασμό των προγραμμάτων σπουδών και των ερευνητικών κέντρων για τις ανθρωπιστικές επιστήμες, τη θεαματική αύξηση των φοιτητών, των ερευνητών, των συνεδρίων, των σχετικών περιοδικών και μελετών. Συνοηικά, είχαμε την επανάκαμψη των ανθρωπιστικών σπουδών, από την παραδοσιακά περιθωριακή θέση τους και τη χαρακτηριστική τους εσωστρέφεια, στο επίκεντρο της δημόσιας συζήτησης, με τις ιδέες, τις έννοιες και τους προβληματισμούς τους να απασχολούν έναν πρωτοφανώς ευρύ κύκλο ενδιαφερομένων συζητητών και σχολιαστών.

Η ιστορική σύνδεση των ανθρωπιστικών σπουδών με τον ανθρωπισμό, οδήγησε πολλούς να καταδικάσουν την πρόσφατη ριζική ανακαίνισή τους ως ένα πραγματικό ενάντια σε κάθε αξία, αισθητική και ανθρωπική. Για τις ανακαινισμένες ανθρωπιστικές σπουδές, ωστόσο, το ζήτημα των αξιών κατέχει μια μοναδική κεντρικότητα και προτεραιότητα. Η πρόσφατη μεταμόρφωσή τους δεν ήταν αποτέλεσμα μιας ολοσχερούς και τυφλής απαξίωσης των πάντων, αλλά της σαρωτικής 'επαναξιολόγησης των αξιών'⁴⁸ που επέφεραν τόσο οι δραματικές αλλαγές στο μεταπολεμικό κόσμο και πολιτισμό, όσο και ειδικότερα, οι παραδειγματικές αλλαγές που είχαμε στο χώρο των επιστημών του ανθρώπου την ίδια περίοδο.

Όσο, όμως, κι αν η κρίση που βιώνουν οι ανθρωπιστικές επιστήμες τις τελευταίες δεκαετίες, αποτελεί συνέπεια των προκλήσεων της σύγχρονης συγκυρίας, και της ανάγκης ανταπόκρισης σε αυτές, η ίδια η συνθήκη της κρίσης μοιάζει να είναι εγγενής στην ιστορική τους πορεία. Από την εποχή της ίδρυσής τους ως κεντρικού θεσμού μιας εκκοσμικευμένης κομητούρας, οι ανθρωπιστικές σπουδές είναι οργανικά συνυφασμένες με την κρίσιμη στιγμή του ανθρώπου, με την ευθύνη του ανθρώπου μέσα στον κόσμο της δικής του δημιουργίας. Είναι γι' αυτόν το λόγο που, από τότε έως σήμερα, δεν έχει περάσει εποχή που να μην εξαγγέλλουν την παρουσία μιας κρίσης –αξιών, ηθών ή θεσμών– και κυρίως μια κρίση που απειλεί την ίδια τους την ύπαρξη. Όπως παρατηρεί ο Said, ίσως το πιο αξιοσημείωτο χαρακτηριστικό της εξέλιξης των ανθρωπιστικών σπουδών διεθνώς να είναι ότι «ανεξάρτητα από το ποιος γράφει ή μιλά, σε ποιον τόπο ή χρόνο, και σε ποιον απευθύνεται, οι ανθρωπιστικές σπουδές μοιάζουν να αντιμετωπίζουν πάντοτε μια σοβαρή και συνήθως θανάσιμη απειλή».⁴⁹

Τα τελευταία χρόνια, μια νέα κρίση των ανθρωπιστικών σπουδών έχει εξαγγελθεί, ειδικά στις Η.Π.Α., αναφορικά με την απειλή του δραστικού περιορισμού ή και της εξάλειψής τους από τον τεχνοεπιστημονικό προσανατολισμό και τη μωπική έμφαση σε δείκτες αποδοτικότητας του μετα-νεωτερικού, 'επιχειρηματικού'

πανεπιστήμιου.⁵⁰ Αρκετές, μάλιστα, από τις καταγγελίες αυτής της καινούργιας θανάσιμης απειλής, στρέφονται στο παρελθόν, και κυρίως στο χουμπολντιανό πανεπιστημιακό μοντέλο, προκειμένου να στιγματίσουν τις σύγχρονες εξελίξεις ως μία ουσιαστική κατεδάφιση του νεωτερικού παιδαγωγικού ιδεώδους. Ήταν ακριβώς το χουμπολντιανό μοντέλο, όμως, που επισημοποίησε τη διχοτόμηση ανάμεσα στην κουλτούρα και τις φυσικές επιστήμες, αναγνωρίζοντας ρητά την πρωτοκαθεδρία των τελευταίων. Το αποκαλούμενο ‘επιχειρηματικό’ πανεπιστήμιο δεν αποτελεί ένα όψιμο φαινόμενο, αλλά άμεσο διάδοχο του μοντέρνου πανεπιστημίου, όπως αυτό οικοδομήθηκε τον 19^ο αιώνα.⁵¹ Δεν ήταν άληθινος ο τεχνοκρατισμός και ο ωφελιμισμός του τελευταίου, που αποτέλεσαν ήδη από τότε, τον πάγιο στόχο των ανθρωπιστικών επιστημών; Πάνω στη λήθη αυτής της μακράς διαμάχης και στην εξιδανίκευση του χουμπολντιανού μοντέλου οικοδομείται λοιπόν ένα ακόμα αφήγημα πολιτισμικού πεσιμισμού, μια ακόμα νοσταλγική προσπάθεια διάσωσης και διαφύλαξης μιας ιστορικής κληρονομιάς, η οποία με μια προσεκτικότερη ματιά, αποκαλύπτεται να είναι τουλάχιστον εξίσου προβληματική με την παρούσα συνθήκη. Αποδεικνύεται έτσι ότι η καινούργια κρίση δεν είναι καθόλου καινούργια, και η προτεινόμενη θεραπεία της δεν συνίσταται σε τίποτα παραπάνω από την επιστροφή στις ίδιες τις ρίζες της κρίσης.

Εάν, λοιπόν, δεν θέλουν να την πάθουν σαν το γνωστό βοσκό του παραμυθιού, οι ανθρωπιστικές επιστήμες θα πρέπει να πάψουν να βλέπουν παντού και πάντα θανάσιμες απειλές. Για να το θέσουμε επιγραμματικά, το νόημα της ανάπτυξης των πολιτισμικών σπουδών είναι ότι εάν οι ανθρωπιστικές επιστήμες θέλουν να παραμείνουν επίκαιρες –για να παραηλιόξω ελαφρώς τη γνωστή ρήση του Giuseppe Tomasi di Lampedusa– πρέπει να μάθουν να αλληιάζουν. Ότι εάν οφείλουμε να υπερασπιστούμε την άνευ όρων ελευθερία της ερωτηματοθεσίας τους, δεν είναι για να περιχαρακώσουμε την ασφαλή απόστασή τους από τον κόσμο και τις κάθε είδους εξουσίες, αλλά για να εγγυηθούμε τη δυνατότητά τους να επερωτούν κριτικά τον κόσμο και τις κάθε είδους εξουσίες «που θέτουν όρια στην ελευσόμενη δημοκρατία».⁵² Ότι, τέλος, εάν θέλουν να δικαιώσουν την αξίωσή τους να αποτελούν τον προνομιακό τόπο της συζήτησης για τον άνθρωπο, για την έννοια, την αξία και την αξιοπρέπεια του ανθρώπου, θα πρέπει να αυτο-καταδικασθούν σε μια μόνιμη κρίση, σε μια διαρκή ανάκριση των όρων διεξαγωγής της συζήτησης, της δυνατότητας και της σκοπιμότητάς της.

Σημειώσεις

1. Η συγκεκριμένη μορφή απαξίωσης του καινοφανούς ως εφήμερου και συγκυριακού, σε αντιδιαστολή με τον υπερχρονικό χαρακτήρα των εδραιωμένων επιστημών, έχει μια μακριά προϊστορία στην ιστορία των ιδεών και αξίζει ιδιαίτερης προσοχής και μελέτης, τόσο από την οπτική της κοινωνιολογίας της γνώσης, όσο και από την ειδικότερη οπτική της ιστορίας της νεωτερικότητας. Διαδεχόμενος σ’ αυτή τη συγκεκριμένη χρήση τους όρους ‘τρέχον’ ή ‘μοντέρνο’, ο όρος ‘μόδα’ εμφανίζεται στις αρχές του 20^{ού} αιώνα, συνδέοντας τις πρωτοφανείς τότε εποχιακές αλλαγές των ενδυματολογικών ηθών, με τις νεωτερικές μορφές καλλιτεχνικής έκφρασης. Ο ρητορικός αυτός τρόπος υπεκφυγής μιας ουσιαστικής κριτικής συνδιαλλαγής με το καινοφανές και, ταυτόχρονα, στιγματισμού του ως επιπόλαιου και περαστικού, έχει χρησιμοποιηθεί κατά κόρο στη χώρα μας απέναντι στα θεωρητικά ρεύματα της τελευταίας τριακονταετίας. Τη δεκαετία του 1980, για παράδειγμα, τα τελευταία αντιμετωπίστηκαν από τους πολέμιούς τους ως ‘παριζιάνικες μόδες’.
2. Στο βιβλίο του James Davison Hunter, *Culture Wars: The Struggle to Define America*. Νέα Υόρκη: Basic Books 1992.
3. Τόσο ο ίδιος ο όρος, όσο και ο τρόπος χρήσης του κρίνονται ως υπερβολικά δραματικοί από τον Morris Fiorina, ο οποίος υποστηρίζει ότι η διάρεση αφορούσε αποκλειστικά τις πολιτικές ελίτ των ΗΠΑ παρά τον ευρύτερο πληθυσμό τους, μεταξύ του οποίου βρίσκεται να υπάρχει μια ευρεία συναίνεση γύρω από τα βασικά ζητήματα της καθημερινότητας και της πολιτικής. Στο Morris Fiorina, *Culture War? The myth of polarised America*. Ν. Υόρκη: Pearson Longman 2004.
4. Στο Marjorie Lamberti, *The Politics of Education. Teachers and School Reform in Weimar Germany*, Νέα Υόρκη και Οξφόρδη: Bergham Books 2002.
5. Για ένα διεξοδικό αντίλογο σ’ αυτή τη διαδεδομένη παρερμηνεία στο Rich Heyman, «Ruin the University? Nation, Capital, Culture and Critical Thought in the University», *Crossings* 4 (2000).
6. Ο Francis Bacon στο *The Advancement of Learning* (1605), διακρίνει τρεις μορφές γνώσης, τη Θεολογία (Divine Philosophy), τη Φυσική Φιλοσοφία (Natural Philosophy) και την Ανθρώπινη Φιλοσοφία (Humane Philosophy ή Humanitae).
7. Ernest Gellner, *Εθνη και Εθνικισμός*, μτφ. Δ. Λαφαζάνη, Αθήνα: Αλεξάνδρεια 1992.

9. Στο ομότιτλο δοκίμιο του *Der Streit der Facultäten* (1798), που μεταφράστηκε πρόσφατα με τον τίτλο *Η Διένεξη των Σχολών* (Μτφρ. Θ. Γκιούρας, Αθήνα: Σαββάλας 2004), ο Kant πραγματεύεται το ζήτημα του ποια Σχολή οφείλει να έχει την πρωτοκαθεδρία στο νέο Πανεπιστήμιο, δίνοντας το χρίσμα στη Φιλοσοφική έναντι των έως τότε ηγεμονικών Σχολών της Θεολογίας, της Ιατρικής και της Νομικής.
10. Για μια κλασική και ιδιαίτερα αμφιλεγόμενη πραγμάτευση της σύγκρουσης μεταξύ ανθρωπιστικής και επιστημονικής παιδείας στο Charles P. Snow, *Οι δύο κουλτούρες*. Μτφρ. Μ. Τζιαντζή, Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα 1995.
11. Oswald Spengler, *Η Παρακμή της Δύσης*. Μτφρ. Λ. Αναγνώστου, Αθήνα: Τυπωθήτω 2004 [αρχ. έκδ. 1916].
12. Κυρίως στο T. Adorno και M. Horkheimer, *Η Διαλεκτική του Διαφωτισμού*. Μτφρ. Λ. Αναγνώστου, Αθήνα: Νήσος 1998 [αρχ. έκδ. 1945].
13. Η γερμανική προπαγάνδα είχε παρουσιάσει τον Α' Παγκόσμιο Πόλεμο, ως μια μάχη ανάμεσα στην 'κουλτούρα' και το χυδαίο υλικοτεχνικό πολιτισμό των Αγγλογάλλων. Ο Jeffrey Herf υποστηρίζει ότι η έστω και μερική διατήρηση αυτής της αντιροθολογικής και αντιεπιστημονικής νοοτροπίας κατά τη διάρκεια του Β' Παγκόσμιου Πολέμου, συνέβαλε καταλυτικά στην τελική ήττα του ναζισμού. Στο Jeffrey Herf, *Αντιδραστικός Μοντερνισμός. Τεχνολογία, Κουλτούρα και Πολιτική στη Βαϊμάρ και το Γ' Ράιχ*. Μτφρ. Π. Ματαλάς, Ηράκλειο: Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης 1996.
14. Ο Matthew Arnold (1822-1888), από τους σημαντικότερους εισηγητές της εκπαιδευτικής μεταρρύθμισης του 19^{ου} αιώνα, χρησιμοποιεί συνειδητά τον όρο 'κοσμική θρησκεία' προκειμένου να περιγράψει το νέο μοντέλο αγωγής, θέλοντας να τονίσει τη δυνατότητά του να δημιουργήσει μια νέα υπερβατική, συναινετική συνθήκη που θα αμβλύνει τους κοινωνικούς διαχωρισμούς και σπαραγμούς της κοσμικής βιομηχανικής εποχής.
15. Edward W. Said, «Εισαγωγή: Εγκόσμια κριτική». Στο *Ο κόσμος, το κείμενο και ο κριτικός*. Μτφρ. Λ. Εξαρχοπούλου, Αθήνα: Scripta 2004, σσ. 16-17.
16. Για την τυφλότητα της κλασικής κοινωνικής θεωρίας στους μετασχηματισμούς που επέφερε η μεσοποίηση του πολιτισμού, και τη γενικότερη παραμέληση του ρόλου που είχαν τα μέσα επικοινωνίας στην εμφάνιση και ανάπτυξη της νεωτερικότητας, στο John B. Thompson, *Νεωτερικότητα και Μέσα Επικοινωνίας*. Μτφρ. Γ. Καραμπίνη - Ν. Σώκου, Αθήνα: Παπαζήσης 1998, σσ. 17-9 και σσ. 84-7.
17. Η *Μάχη των Βιβλίων* (Μτφρ. Χ. Μπάμπου-Παγκουρέλλη, Αθήνα: Καστανιώτης 1992) είναι ο τίτλος ενός σατιρικού αφηγήματος του Jonathan Swift (1697), που συνοψίζει τη δική του θέση στην περίφημη διαμάχη που τάραξε το λογοτεχνικό κόσμο της Αγγλίας και της Γαλλίας, το 17^ο αιώνα, γνωστής ως η 'Διαμάχη των Αρχαίων και των Μοντέρνων' και αφορούσε το ζήτημα της υπεροχής των συγγραφέων της αρχαιότητας έναντι των συγχρόνων.
18. Lionel Trilling, «Why We Read Jane Austen», *Times Literary Supplement*, 5 Μαρτίου 1976, σσ. 250-252.
19. Φριδερίκος Νίτσε, *Ιστορία και Ζωή*. Μτφρ. Ν. Μ. Σκουτερόπουλος, Αθήνα: Γνώση 1993 [αρχ. έκδ. 1874].
20. Stuart Hall, «Θεωρητικές καταβολές των Πολιτισμικών Σπουδών», στο L. Grossberg, C. Nelson και P. Treichler (επιμ.) *Καλειδοσκοπία. Μελέτες για τον Πολιτισμό*. Μτφρ. Μ. Διάφα, Θεσσαλονίκη: Μάγισ 1992, σ. 208.
21. Το πιο πολιτισμικό επεισόδιο των 'πολέμων της επιστήμης' ήταν το σκάνδαλο που προκάλεσε ο καθηγητής Φυσικής στο Πανεπιστήμιο της Ν.Υόρκης Alan Sokal, ο οποίος, θέλοντας να αποδείξει την παντελή έλλειψη επιστημονικής από μέρους των υπέρμαχων της κριτικο-πολιτισμικής μελέτης των φυσικών επιστημών, υπέβαλε στο γνωστό περιοδικό *Social Text* μία εργασία-συνονθύλευμα των απόψεών τους, η οποία και έγινε δεκτή για δημοσίευση (τεύχ. Άνοιξη/Καλοκαίρι 1996)! Μια εκτενή παρουσίαση των ενστάσεων του, στο Alan Sokal και Jean Brickmont, *Intellectual Impostures*. Λονδίνο: Profile Books, 1998. Η άλλη άποψη σχετικά με τους 'πολέμους της επιστήμης', με την επιμέλεια του ίδιου του εκδότη του *Social Text*, στο Andrew Ross (επιμ.) *Science Wars*. Λονδίνο: Duke University Press 1996.
22. Στο Raymond Williams, «The Future of Cultural Studies». Στο *The Politics of Modernism: Against the New Conformists*, Λονδίνο: Verso, 1989, σσ. 151-162 και Stuart Hall, «The Emergence of Cultural Studies and the Crisis of the Humanities», *October* 53, 1990, σσ. 11-23. Μια διεξοδική διερεύνηση του ρόλου που είχε η παράδοση της εκπαίδευσης ενηλίκων, καθώς και οι προβληματισμοί και διαμάχες που αναπτύχθηκαν γύρω από αυτήν, για την ανάπτυξη των πολιτισμικών σπουδών στη Βρετανία, στο Tom Steele, *The Emergence of Cultural Studies 1945-65. Cultural Politics, Adult Education and the English Question*. Λονδίνο: Lawrence and Wishart 1997.
23. Μια εκτενή αναφορά στους παράγοντες που συνετέλεσαν στην εμφάνιση των Πολιτισμικών Σπουδών, στην Εισαγωγή της Βενετίας Αποστολίδου στο Raymond Williams, *Κουλτούρα και Ιστορία*. Μτφρ. Β. Αποστολίδου, Αθήνα: Γνώση, 1994, σσ. 18-46.
24. Στο Dennis Dworkin, *Cultural Marxism in postwar Britain: History of the New Left, and Origins of Cultural Studies*. Ντάραμ και Λονδίνο: Duke University Press 1997.
25. Περισσότερα για αυτή τη μεταρρύθμιση, καθώς και για τον πρωταγωνιστικό ρόλο που είχε σε αυτήν ο F. R. Leavis και το περιοδικό *Scrutiny* στο Terry Eagleton, *Εισαγωγή στη Θεωρία της Λογοτεχνίας*. Μτφρ. Δ. Τζόβας, Αθήνα: Οδυσσεύς 1989, κεφ. 1.
26. Στο Carolyn Steedman, «Culture, Cultural Studies, and the Historians». Στο L. Grossberg, C. Nelson και P. Treichler (επιμ.) *Cultural Studies*, Λονδίνο: Routledge 1992, σσ. 613-21.
27. Fredric Jameson, *The Prisonhouse of Language*. Πρίνστον: Princeton University Press 1972, vii.
28. Για τη γλωσσολογική στροφή στη φιλοσοφία, στο Richard Rorty, *The Linguistic Turn: Recent Essays in Philosophical Method*. Σικάγο: University of Chicago Press, 1967 και Jurgen Habermas, *Theorie des Kommunikativen Handelns*. Βερολίνο: Suhrkamp, 1981· για την κοινωνιολογία, στο Richard Brown, *Society as Text*. Σικάγο: University of Chicago Press 1987.
29. Stuart Hall, «Θεωρητικές καταβολές των Πολιτισμικών Σπουδών», σ. 215.
30. Stuart Hall, «Θεωρητικές καταβολές των Πολιτισμικών Σπουδών», σ. 220.
31. Στο Anthony Easthope, *Literary into Cultural Studies*. Λονδίνο: Routledge 1991.
32. Στο Susan Bassnet, *Translation Studies*. Λονδίνο: Routledge 1991.
33. Για την πολιτισμική στροφή στην αρχαιολογία, στο Ian Hodder, *Διαβάζοντας το Παρελθόν*. Μτφρ. Π. Μουτζουρίδης - Κ. Νικολέντζος - Μ.Τσούλη, Αθήνα: Εκδ. του Εικοστού Πρώτου 2002.

34. Η πολιτισμική στροφή στη μουσειολογία συνδέεται με την εμφάνιση της Νέας Μουσειολογίας, σχετικά στο P.Vergo (επιμ.) *The New Museology*. Λονδίνο: Reaktion 1989.
35. Για έναν απολογισμό της πολιτισμικής στροφής στην ιστορία και την κοινωνιολογία στο Victoria E. Bonnell και Lynn Hunt (επιμ.) *Beyond the Cultural Turn. New Directions in the Study of Society and Culture*. Μπέρκλεϋ και Λος Άντζελες: University of California Press 1999.
36. Για ένα συνοπτικό απολογισμό της πολιτισμικής στροφής στις πολιτικές επιστήμες και τη γεωγραφία στο M. Thompson, G. Grendstad και P. Selle (επιμ.) *Cultural Theory as Political Science*. Λονδίνο: Routledge, 1999, και Pamela Shurmer-Smith και Kevin Hannam (επιμ.) *Worlds of Desire, Realms of Power: A Cultural Geography*. Λονδίνο: Arnold, 1995 αντίστοιχα.
37. Ο Terry Eagleton, για παράδειγμα, στην πρόσφατη κριτική του ανασκόπηση των επιστημονικών ιδεών των τελευταίων δεκαετιών, δεν διακρίνει τη γλωσσολογική από την πολιτισμική στροφή, αναφερόμενος σε μια ενιαία 'εποχή πολιτισμικής θεωρίας'. Στο Terry Eagleton, *After Theory*. Νέα Υόρκη: Basic Books, 2003.
38. Στο Thomas Kuhn, *Η δομή των επιστημονικών επαναστάσεων*. Μτφρ. Γ. Γεωργακόπουλος - Β. Κάλφας, Αθήνα: Σύγχρονα Θέματα, 1981
39. Stuart Hall, «Θεωρητικές καταβολές των Πολιτισμικών Σπουδών», σ. 217.
40. Stuart Hall, «Θεωρητικές καταβολές των Πολιτισμικών Σπουδών», σσ. 229-230.
41. Για την εξέλιξη και τον ολοένα αυξανόμενο ρόλο της διεπιστημονικότητας στη σύγχρονη σκέψη, στα βιβλία της Julie Thompson Klein, *Interdisciplinarity: History, Theory and Practice*. Ντιτρόιτ: Wayne State University Press, 1990 και *Crossing Boundaries: Knowledge, Disciplinarity and Interdisciplinarity*. Σάριτσβιλ: University of Virginia Press 1996. Είναι πραγματικά απέραντη η πρόσφατη συγκομιδή σχετικών Συνεδρίων και αφιερωμάτων επιστημονικών περιοδικών.
42. Με τον όρο 'ταξινόμητικό ρεαλισμό' αναφέρομαι στην πεποίθηση ότι κάθε επιστήμη αντιστοιχεί, με τρόπο μονοσήμαντο, σε ένα ξεχωριστό αντικείμενο της πραγματικότητας.
43. Σύγκρινε, λόγου χάρη, τις αρνητικές διαπιστώσεις που κάνει αρχικά ο Horak, σχετικά με την απήχηση των πολιτισμικών σπουδών σε Γερμανία και Αυστρία (Roman Horak, «Cultural Studies in Germany (and Austria): why is there no such thing?» *European Journal of Cultural Studies* 2(1), 1999, σσ. 109-15), με το θετικό απολογισμό που κάνει μόλις τρία χρόνια μετά (Roman Horak, «Cultural Studies in Germany revisited» *Cultural Studies* 16 (6) 2002, σσ. 884-895).
44. Stuart Hall, «Θεωρητικές καταβολές των Πολιτισμικών Σπουδών», σ. 230.
45. Στο Gabriele Kreutzner, «On doing cultural studies in Germany», *Cultural Studies* 3(2), 1989, σσ. 240-249.
46. Ένα από τα γλαφυρότερα παραδείγματα αυτής της κατάστασης είναι τα θεσμικά εμπόδια και οι γραφειοκρατικές περιπέτειες που αντιμετώπισε ο Hans Robert Jauss, όταν επιχειρήσει να διοργανώσει ένα καινοτόμο, διεπιστημονικό πρόγραμμα σπουδών και ερευνών στο Πανεπιστήμιο της Κωνσταντίας, οι πρωτοποριακές συμβολές του οποίου, στους τομείς της λογοτεχνικής ιστορίας και θεωρίας, έμελλαν να γίνουν διεθνώς γνωστές ως 'Σχολή της Κωνσταντίας'. Στο Hans Robert Jauss, «Historia calamitatum et fortunarum mearum, or: A Paradigm Shift in Literary Study», στο Ralph Cohen (επιμ.) *The Future of Literary Theory*. Νέα Υόρκη και Λονδίνο, Routledge 1989, σσ. 112-128.
47. Αναλυτικότερα για το ζήτημα της διάδοσης ή μη των πολιτισμικών σπουδών, και τα είδη των αντιστάσεων ή προσαρμογών που υφίστανται, στο Γ. Πασχαλίδης, «Δρόμοι που παίρνει ή δεν παίρνει η πολιτισμική θεωρία: Διαδρομές, διαμονές και διακυβεύματα των πολιτισμικών σπουδών». Στο Α. Λαμπρόπουλος, Α. Μπαλασόπουλος (επιμ.) *Χώρες της Θεωρίας*. Αθήνα: Μεταίχμιο 2008.
48. Έτσι περιγράφει ο Νίτσε το εγχείρημά του να επανεξετάσει κριτικά τις βασικές ηθικές αξίες του δυτικού πολιτισμού. Στο Φριδερίκος Νίτσε, *Ιδού ο Άνθρωπος*, §1: «Γιατί είμαι τόσο σοφός». Μτφρ. Ζ. Σαρίκας, Θεσσαλονίκη: Εκδοτική Θεσσαλονίκης, χ.χ.
49. Edward Said, *Humanism and Democratic Criticism*. Ν.Υόρκη: Columbia University Press, 2004, σ. 31
50. Βλ. ἡ.χ. Bill Readings, *The University in Ruins*. Κέμπριτζ, Μασσαχουσέτη: Harvard University Press 1996.
51. Rich Heyman, «Ruining the University? Nation, Capital, Culture and Critical Thought in the University».
52. Jacques Derrida, *Το Πανεπιστήμιο άνευ όρων*. Μτφρ. Β. Μπισώρης, Αθήνα: Εκκρεμές 2004, σ. 17.